

VÖRÖS OTTÓ

A SZÖVEGMONDAT VÁLTOZATAINAK TANÍTÁSA ÉS A SZÖVEGÉRTÉS

1. Három évvel ezelőtt a ma rendezett konferencia sorozatbeli előzményén, amikor két elméleti megjegyzést tettem a mondattan tanításához (Vörös 2013), abból indultam ki, hogy a tanulás alapvető követelménye, a szövegértés nyelvi alapjainak fejlesztése érdekében egyebek mellett át kell gondolnunk azt, mi szerint, a mai kornak megfelelő szemlélettel oktatjuk-e az anyanyelvi mondattant. A kérdés felvetésének akkori indoklását kissé módosítva ma így fogalmazom újra, hogy a szövegértés fejlesztésére alapvetően nem azért van szükségünk, hogy a nemzetközi PISA felméréseken jobban szerepeljünk, hanem azért, mert az az ember, aki felnőtté válása utolsó szakaszáig nem birtokolja a nyelvi kódrendszer létrehozásának és a mások által alkotott szövegek teljes tartalmi dekódolásának akadálytalan képességét, egész hátra lévő életében nyelvi hátránnyal élhet, sőt ezt a hátrányt családjában örökítheti is. Ez az állampolgár pedig nemcsak azt szenved el, hogy a közéletnek (kultúra, politika, demokratikus intézményrendszer) a perifériájára szorul, hanem a társadalmi termelésben, a munkaerő piacán is nehezen talál magának helyet. Nagyobb eséllyel válik munkanélkülivé.

Itt is megerősítem az akkori véleményemet, hogy a tárgyalt értelemben nyelven azt az első nyelvet értem, amelyen végbemegy az elsődleges társadalmi szocializáció. Itt ezt anyanyelvnek szokás mondani (Vörös 2013: 121).

2. Mivel az akkori fórum időbeli korlátai csak a rendszermondathoz kapcsolható elméleti mondatszerkezeti megjegyzéseket tettek lehetővé, most arra hívom fel a figyelmet, hogy milyen módszertani hiányosságokat látok abban, hogy a közoktatás anyanyelvi programjának mondattani fejezete arra

korlátozódik, hogy az elemzési példákkal felismertesse a rendszermondattelenségeit, a mondatrészeket. A szövegalkotás mikéntjét tapasztalati szinten a fogalmazástanítás alprogramban helyezi el. A szövegmondatról tartalmi megjegyzés csak annyi van, hogy azok lehetnek kijelentők, kérdők, felkiáltók, felszólítók, óhajtók, illetve minőségük szerint állítók vagy tagadók.

2.1. A továbbiakban összegyűjtöttem néhány szövegmondati sajátosságot, amelyek ismeretével, munkáltató gyakorlatokkal való rögzítésével, akár játékos munkafüzeti feladatokkal a szövegértés fejlesztését lehet elérni.

2.2. A szövegmondatok szórendje

A magyar nyelv szórendjéről azt mondják különböző nyelvtanok, hogy az jellegét tekintve szabad, vagy részben szabad, vagy részben kötött. Így fogalmazva azonban csak a rendszermondatra igaz, mert ahogy Deme László (1971) kifejti, a mondat felső két szintje, ahol az állítmány és a szó szerkezetiileg hozzá tartozó alany, tárgy, határozó helyezkedik el, a szabad mondatrészek szintje. Ezek szórendje grammatikai értelemben szabad, akár felcserélhető. Az ezekhez csatlakozó szó szerkezeti bővítmények szórendje azonban kötött, ezért is nevezi Deme szerkezettagoknak és nem mondatrészeknek. Ugyanez a szövegmondatra nem áll, ugyanis elvszerűen minden szórendi változás, mondatrészi sorrend cseréje a tartalom változását eredményezi. Nézzük meg ezt egy példán!

A tanuló otthon felejtette a házi feladatát. – standard mondat

Otthon felejtette a házi feladatát a tanuló. – nem az iskolában

A házi feladatát felejtette otthon a tanuló. – nem a táskáját

A tanuló felejtette otthon a házi feladatát. – nem az anyukája

Felejtette otthon a házi feladatát a tanuló. – már előfordult

Ezekben a mondatokban minden szórendi csere a szövegmondat jelentésének változásával járt. Vagyis adott kommunikációs tartalmú szövegben a mondatok szórendje kötött, vagy legalább egy kiemelt mondatrész tekintetében az. A szabad mondatrészek szórendje a szövegben általában nem szabad, sőt törvényszerűen nem az. A mondatrészek helye a közlő szándékán múlik.

2.2.1. A szórend változtatásának a mondat jelentését befolyásoló szerepe nagyon jó, a tanulók fantáziáját igénybe vevő és fejlesztő szövegértési gyakorlatok készíthetők:

- A fent említett módon a tanár által készen hozott mondat változatai megfogalmazása, és a mondatjelentés meghatározása.
- Kiegészítéssel feladat: megadott jelentéshez fogalmazzanak mondatot!
- Ismert szépirodalmi szövegből kiemelt mondat tartalmának változtatására épülő nyelvi játék.

2.3. A szövegmondat hangsúlya

2.3.1. A rendszermondatot két hangsúlyi sajátosság jellemez. A közlő és a kiegészítendő mondatokról azt tartjuk, hogy köznyelvi viszonyok között dallamuk ereszkedő, azaz a mondat első tartalmas szava hangsúlyos. Ezen kívül prozódiai okokból lehetnek mellékhangsúlyok a túl hosszú és az összetett mondatokban. Az eldöntendő kérdés is ilyen hangsúlyú, de dallama az első tartalmas szó után emelkedő–eső. Ez utóbbi jellegzetességek azonban már a szövegmondat irányába mutatnak.

2.3.2. A szövegmondatban azonban a hangsúly bármely tartalmas mondatrészre áthelyezhető, és ezzel a mondat új jelentést kap. Szerepe egy kicsit hasonlít a szórendi cserékhez. Nézzük ezt is egy példán!

A *múltkor* meglátogattam barátomat a városban. – nemrég – standard mondat

A múltkor *meglátogattam* barátomat a városban. – nem elkerültem

A múltkor meglátogattam *barátomat* a városban – nem a barátnőmet

A múltkor meglátogattam barátomat a *városban*. – nem a faluban

Ez a feladattípus jellegénél fogva csak tanórai gyakorlásra való, de a mai digitális világban az órát érdekessé tehető lehetőségeket is magában foglal. Munkafüzetben pedig lemez melléklettel is forgalomba hozható a bemutató gyakorlati minta.

2.3.3. Szokatlan hangsúlyozási hely alkalmazásával is indukálhatunk új mondatjelentést. Például a hangsúly nem a nyomatékos szó első szótagján van. Általában felkiáltó vagy sajátos óhajtó mondatok érzelmi jelentésének fokozására:

Anyú! Légy **szí!** Csináld meg a leckémet!

Ezek ugyan jórészt nem tekinthetők standard formáknak, de csak emiatt nem zárnám ki az anyanyelvi ismeretek szövegtani óráiról: ugyanis a mai tömegrendezvények, tüntetések, civil megmozdulások, sportrendezvények tipikus nyelvi jelenségei. Miért ne mutathatnánk meg az anyanyelvi órán, hogyan lehet erős érzelmeket nyelvi durvaság, káromkodás nélkül közvetíteni.

2.4. A kihagyásos és a hiányos szövegmondat

Régebben tipikus tanító néni intelmnek számított, hogy „egész mondattal válaszolj!”. De vajon egy szövegben mi számít egész mondatnak? Ha minden mondatrészi lehetőség ki van használva? Akkor biztosan a tanító néni is sok nem egész mondatot használ. A szöveget gyakran éppen az teszi koherenssé és könnyebben érthetővé, hogy bizonyos mondatrészek, amelyeket a beszédhelyzet nélkülözni tud, hiányoznak, vagy kihagyásban vannak. Itt ez a két fogalom használata magyarázatra szorul:

– Hiányosnak tekintem azt a mondatot, amelyből a mondatrész grammatikai jelölés nélkül egyszerűen törlődik, mert a kontextusból kikövetkeztethető:

Merre jártál? A városban.

– Kihagyásos az a mondat, amelyben a szószerkezet alaptagja jelölni tudja, hogy milyen mondatrész megnevezése maradt el. Ilyen az általános ragozás személyragjával kifejezett alany, a határozott ragozás személyragjával kifejezett alany és tárgy, a birtokos személyjellel kifejezett birtokos jelző: *Ugrik a tóba. Megegy az étteremben. A táskámat kérem.*

2.4.1. A szövegértési gyakorlatok között az ilyen mondatok beszerkesztésének is helye van. Ezeket lehet gyakorolni olyan bekezdésnyi rövid szövegben, ahol a teljes megértés elősegíti vagy biztosítja, hogy a célzattal szerkesztett „egész mondatokból” akkor áll össze koherens közlés, ha kiegészítjük hiányos, kihagyásos mondatokkal. Fogalmazási gyakorlatként, ha a diákcsoport erre alkalmas, rájuk bízhatjuk egy bekezdésnyi szöveg szerkesztését, de kész kihagyásos, hiányos mondatokat megadunk hozzá.

2.5. Szószerkezeti viszonyt nem alkotó „szervetlen” mondatrészek, diskurzusjelölők

2.5.1. Ezek szófajlag főleg a módosítószókhoz tartoznak, vagy átmenetileg azzá válhatnak. A szövegmondatokban vagy két szövegmondat között akkor jelennek meg, ha a szövegalkotó úgy ítéli meg, hogy a tartalmas szöveg be-

fogadásához szükséges vagy egy szellemi pihenő, vagy nyomatékosítás. Ezt a szépirodalom is alkalmazza Arany János óta: „*Péter és Pál, tudjuk, nyárban összeférnek a naptárban*” (Fülemile).

A szeretlen mondatrészek szövegszerkesztési lehetőségeiről eddig kevés szó esett nyelvtanainkban. Valahogy természetesnek vettük, hogy vannak, használatukról pedig elfogadtuk, hogy anyanyelvünk elsajátítása során valahogy ránk ragadtak.

A koherens szöveg megszerkesztéséhez pedig bizonyos szövegfajták alkotásakor, és a szövegértés megkönnyítése érdekében fontos szerepük lehet. Jellegüknél fogva mind szövegelemzési (a kezdeti megértéshez), mind szövegalkotási gyakorlatok végzésére jó lehetőséget kínálnak.

3. Összegezve az elmondottakat az a véleményem, hogy az anyanyelvi oktatásban a grammatizálás túlsúlyát, annak tartalmi hatékonysága emelésével úgy kellene csökkenteni, hogy a mainál szélesebb kaput tárni a szövegértést megcélzó gyakorlati nyelvtan felé, ami erősíti az anyanyelvi nevelésnek mint a tanulás eszközének kiépítésére és karbantartására irányuló tevékenység hatékonyabbá tételét.

Felhasznált irodalom

- Deme László 1971. Mondatszerkezeti sajátosságok gyakorisági vizsgálata. Akadémiai Kiadó Budapest.
- Pléh Csaba 1998. *A mondatmegértés a magyar nyelvben*. Osiris Kiadó. Budapest.
- Keszler Borbála (szerk.) 2000. *Magyar grammatika*. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest.
- Vörös Ottó 2013. *Két elméleti megjegyzés a mondattan tanításához*. Eruditio–Educatio 8. évf. 2013/4.121–125.

Abstract

Teaching the varieties of text sentence and text comprehension

This study examines how the reduce of the extreme rate of grammaticalization of mother tongue education and the changes of its emphasis can contribute to the improvement of text comprehension, which is an important element of learning skills.